

УДК 37.011.3-051.013.76:159.955.4(045)

О. О. АНДРЮЩЕНКО

старший викладач

КЗ “Запорізький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти” ЗОР

СУТНІСТЬ ФЕНОМЕНА “РЕФЛЕКСИВНІ ВМІННЯ ПЕДАГОГА”

У статті розкрито актуальність проблеми розвитку рефлексивних умінь учителів, розглянуто зміст та охарактеризовано сутність феномена “рефлексивні вміння педагога”. На основі психолого-педагогічної літератури здійснено аналіз окремих наукових поглядів, що продемонструвало неоднозначність тлумачення сутності цього поняття. Акцентовано на вихідних положеннях щодо структурування феномена “рефлексивні вміння педагога”.

Ключові слова: *вміння, педагогічні вміння, рефлексивні вміння педагога, педагогічна рефлексія, професійна компетентність учителя.*

Процес трансформації українського суспільства, що характеризується його входженням у стан громадського устрою, вибором європейських цінностей життя, потребує інноваційних змін в освіті. Готовність педагога до переосмислення системи суб’єктивно-професійних настанов відповідно до нових вимог і завдань суспільства залежить, на нашу думку, від здатності вчителя до рефлексії, тобто рівня сформованості його рефлексивних умінь. Саме тому проблема розвитку рефлексивних умінь педагога є вкрай актуальною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчив, що розвиток рефлексивних умінь особистості розглянуто в контексті дослідження проблеми педагогічної рефлексії в наукових доробках А. О. Бізяєвої, М. М. Боритко, І. А. Зязюна, А. З. Зака, А. В. Захарової, М. М. Кашапова, Н. В. Кузьміної та ін. Питання розвитку рефлексивних здібностей фахівців розглядали: О. С. Анісімов, А. О. Деркач, А. В. Карпов, В. А. Лефевр, Г. П. Щедровицький та ін. Розвитку рефлексивних умінь майбутніх педагогів присвячено праці О. І. Герасимової, Ю. І. Семенової, Т. Ф. Ушевої, А. В. Шоріної та ін. Рефлексивні вміння в структурі професійної компетентності вчителя досліджували: О. А. Безсонова, І. А. Зимня, С. І. Вострокнутов, А. К. Маркова, В. О. Сластьонін та ін. Експериментальні дослідження В. В. Давидова, О. Я. Савченко, В. І. Слободчикова, Г. С. Сухобської, Г. А. Цукерман та ін. доводять, що оволодіння молодшими школярами рефлексивними вміннями є вагомим умовою особистісного розвитку та якісного навчання учнів.

Незважаючи на важливість означеного поняття, в психолого-педагогічній науці не існує єдиного підходу щодо тлумачення феномена “рефлексивні вміння педагога”.

Мета статті – визначити зміст та охарактеризувати сутність феномена “рефлексивні вміння педагога”.

Для досягнення поставленої мети вважаємо за доцільне висвітлити наукові погляди щодо розуміння понять “уміння” та “педагогічні вміння”.

У працях Г. С. Костюка, Ю. О. Приходько, В. І. Юрченка та ін. феномен “уміння” розглянуто як готовність людини успішно виконувати певну діяльність, що заснована на знаннях і навичках. Уміння вимагає свідомого контролю та опори на знання та є основою майстерності особистості [11, с. 192–193].

У наукових доробках О. Я. Савченко вміння визначено як спосіб виконання практичних і теоретичних дій, засвоєний суб’єктом на основі знань і життєвого досвіду, який формується вправлінням і передбачає застосування в звичайних і змінених умовах [13, с. 498].

Схожі думки знаходимо в І. П. Підласого, який характеризує вміння з позиції оволодіння учнями способами, прийомами, діями щодо застосування засвоєних знань на практиці [10, с. 458].

На особливу увагу заслуговують наукові погляди О. І. Вишневського, який уміння розглядає як компонент рівнів засвоєння інформації. Як зазначає автор, процес засвоєння будь-якої інформації має певну “глибину”, що визначається знаннями, вміннями та навичками. Знання в цій тріаді – найбільш “поверховий” рівень засвоєння інформації, що передбачає запам’ятовування певної сукупності фактів, образів, символів, правил тощо. Уміння репрезентують більш глибокий рівень, який характеризується пристосуванням знань до дії. Так, на думку О. І. Вишневського, вміння – це здатність особистості мобілізувати знання з метою виконання певних дій, необхідних для досягнення мети. Такі вміння автор називає елементарними (первинними). Якщо для виконання діяльності потрібні вміння, що активізують не лише знання, а й навички, які наявні в досвіді людини, їх трактують як уміння-майстерність [3, с. 63–64].

На основі аналізу наукових праць з’ясовано, що вміння науковці розглядають як складне явище, компонентами якого є теоретичні знання та практичні навички, і тлумачать як: 1) спосіб виконання практичних і теоретичних дій; 2) здатність і готовність виконувати будь-яку діяльність; 3) складову рівнів засвоєння інформації, що поєднує інформацію та дії; 4) основу майстерності особистості.

У контексті означеного феномена сутність поняття “педагогічні вміння” знаходимо в наукових дослідженнях О. І. Герасимової, І. О. Зимньої, І. А. Зязюна, Н. В. Кузьміної, А. К. Маркової, В. О. Метаєвої, В. О. Сластьоніна, А. І. Щербакова та ін., які рівень виконання педагогічної діяльності пов’язують з наявністю в учителя педагогічних умінь.

Так, І. О. Зимня педагогічні вміння визначає як сукупність різних дій учителя, що співвідносяться з функціями педагогічної діяльності, виявляють індивідуально-психологічні особливості педагога та засвідчують його професійну компетентність [6, с. 356].

Педагогічні вміння в структурі професійної компетентності педагога також виокремлює В. О. Сластьонін, який розглядає їх як сукупність послідовних дій, частина з яких може бути автоматизованою (навички), що

ґрунтуються на теоретичних знаннях і спрямовані на вирішення завдань розвитку гармонійної особистості [9, с. 41].

Отже, аналіз наукової літератури показав, що поняття “педагогічні вміння” науковці розглядають як професійно орієнтовані дії вчителя, способи педагогічної діяльності (І. А. Зязюн), компонент професійної компетентності педагога.

Серед загальнопрофесійних умінь (аналітичних, прогностичних проєктивних, організаційних та комунікативних) Т. В. Леонтєва, А. С. Роботова, В. О. Сластьонін, І. Г. Шапошнікова та ін. виокремлюють особливу групу умінь – рефлексивних, які разом із психолого-педагогічними та спеціальними (предметними) знаннями характеризують зміст теоретичної готовності вчителя до здійснення педагогічної діяльності. Їх виокремлення, на думку В. О. Сластьоніна, зумовлено тим, що аналіз високих результатів діяльності вчителя неможливий без ретельного аналізу умов їх отримання та потребує особливих умінь, а саме:

- правильно формулювати цілі, перетворювати (конкретизувати) їх у різні завдання;
- адекватно вирішувати пріоритетні професійні завдання;
- проєктувати зміст діяльності учнів відповідно до поставлених завдань;
- використовувати ефективні методи, прийоми й засоби педагогічної діяльності;
- застосовувати організаційні форми відповідно до вікових особливостей учнів, рівня їх розвитку, змісту освіти в тій чи іншій освітній галузі;
- аналізувати причини успіхів і невдач, помилок і труднощів під час реалізації поставлених завдань навчання й виховання;
- співвідносити цілісний досвід своєї педагогічної діяльності з критеріями й рекомендаціями, запропонованими сучасною наукою [9, с. 47].

З огляду на те, що педагогічна діяльність є рефлексивною за своєю суттю (А. О. Бізяєва, Ю. М. Кулюткін, Г. С. Сухобська та ін.), а рефлексію визначають як складову процесу едукації (М. А. Віслогузова, І. А. Зязюн, І. О. Стеценко та ін.), яку досліджують як структурний компонент особистості вчителя й вагомий чинник і механізм його професійного розвитку (А. О. Деркач, Н. В. Кузьміна, А. К. Маркова, Л. М. Мітіна та ін.), на наш погляд, цілком доречно виокремлення групи рефлексивних умінь, сформованість яких реалізує педагогічну рефлексію в діяльності.

Аналіз психолого-педагогічної літератури засвідчив різні підходи до визначення сутності поняття “рефлексивні вміння педагога”. Їх розглядають як: здатність здійснювати рефлексивний аналіз власної професійної діяльності (І. Ф. Ісаєв); специфічну форму теоретичної діяльності, спрямовану на осмислення власної професійної діяльності (В. О. Сластьонін); компонент у структурі перцептивно-рефлексивних здібностей особистості (Н. В. Кузьміна), способи виконання рефлексивної діяльності (Л. С. Андрюшина).

У дослідженнях О. І. Герасимової знаходимо розуміння сутності феномена “рефлексивні вміння” як складноструктурованого особистісного утворення, синтезу усвідомлених дій, операцій, самоствавлення, що втілюється в здатності особистості об’єктивно аналізувати свій внутрішній світ, індивідуальні властивості, діяльність, поведінку в різноманітних ситуаціях взаємодії з навколишнім середовищем, спонукає до самовизначення й активності [4, с. 8].

В іншому аспекті досліджує рефлексивні вміння майбутніх учителів початкової школи А. П. Лозенко. Спираючись на наукові теорії В. В. Давидова, В. І. Слободчикова, Г. О. Цукерман, Г. П. Щедровицького стосовно “трьох пронизуючих сфер існування рефлексії: мислення, комунікації (кооперації) та свідомості (самосвідомості)”, автор характеризує рефлексивні вміння як багатомірні комплексні психічні утворення, представлені системою знань і способів здійснення особистісної, інтелектуальної, комунікативно-кооперативної, перспективної, ситуативної, ретроспективної видів рефлексивної діяльності в освітньому процесі початкової школи, та зазначає, що в дидактичній діяльності всі види рефлексивних умінь взаємодіють між собою й проявляються, інтегруючись із загальнодидактичними вміннями вчителя [7, с. 10].

З огляду на вищезазначене констатуємо, що більшість авторів феномен “рефлексивні вміння педагога” розглядають як багаторівневе утворення, пов’язане зі структурою діяльності особистості, як комплекс дій учителя, спрямований на самоаналіз, самоконтроль, саморегуляцію, що сприяє особистісному й професійному розвитку.

Визначаючи рефлексивні вміння як предмет цілеспрямованого розвитку особистості, ґрунтуючись на наукових поглядах В. О. Сластьоніна щодо структури професійної компетентності вчителя, Т. П. Айсувакова під рефлексивними вміннями майбутнього педагога розуміє особливу групу педагогічних умінь, які характеризують рівень рефлексивності мислення вчителя, що виявляється в здатності до регуляції уявлень про себе як суб’єкта діяльності, результатів діяльності, способах і засобах її вдосконалення [2, с. 12].

Спираючись на погляди сучасних дослідників (А. П. Лозенко, В. О. Сластьонін та ін.), пропонуємо визначати рефлексивні вміння педагога як інтегральне особистісне утворення, що характеризує здатність учителя здійснювати рефлексивну діяльність для досягнення особистих професійних результатів.

Варто зазначити, що складність розуміння змісту феномена “рефлексивні вміння” пов’язана з великою кількістю вихідних положень щодо його структурування.

Так, М. М. Демидко характеризує рефлексивні вміння згідно із структурними елементами діяльності, а саме: метою, способом та результатом

[5, с. 12]. На її думку, кожен компонент діяльності забезпечується відповідними рефлексивними вміннями (табл. 1).

Таблиця 1

Характеристика рефлексивних умінь (за М. М. Демидко)

Структура діяльності	Рефлексивні вміння
Мета діяльності	<ul style="list-style-type: none"> – оцінювати вимоги до ідеалу (норми) з аксіологічних позицій; – аналізувати поставлену мету на основі діагнозу – аналізу – прогнозу; – коригувати мету згідно з ціннісними вимогами до діяльності
Способи діяльності	<ul style="list-style-type: none"> – оцінювати логічні шляхи діяльності; – оцінювати логічні можливості діяльності; – проявляти готовність до переосмислення своїх дій
Результат діяльності	<ul style="list-style-type: none"> – оцінювати ефективність своєї діяльності; – прогнозувати кінцевий результат своєї діяльності; – оцінювати значущість продукту діяльності, виходячи з внутрішніх і зовнішніх критеріїв якості; – брати відповідальність за свою діяльність

Згідно з психологічними механізмами рефлексії, О. М. Новіков визначає комплекс рефлексивних умінь, якими повинен володіти вчитель-практик для проведення рефлексивного аналізу педагогічної діяльності:

- уміння здійснювати контроль своїх дій (проективних і технологічних);
- контролювати логіку розгортання власної думки (судження);
- визначати послідовність та ієрархію етапів діяльності, рефлексуючи над досвідом минулої діяльності через пошук її підстав, причин, значень;
- уміння бачити суперечність, тобто у відомому бачити невідоме, в очевидному – неочевидне, у звичному – незвичне;
- уміння здійснювати діалектичний підхід до аналізу ситуації, тобто з позиції різних “спостерігачів”;
- перетворювати пояснення спостережуваного або аналізованого явища залежно від мети й умов [8, с. 272–274].

У структурі когнітивного компонента педагогічного спілкування О. А. Реан виокремлює такі рефлексивно-перцептивні вміння вчителя: вміння враховувати в професійній діяльності власні індивідуально-психологічні особливості, адекватно оцінювати свій психічний стан, постійно здійснювати різнобічне пізнання особистості учнів тощо [11, с. 77–81].

Спираючись на дослідження Г. П. Щедровицького щодо виокремлення форм здійснення рефлексії, М. М. Аверіна й О. В. Воронін розглядають загальнопрофесійні вміння вчителя з позиції домінуючого виду рефлексії (інтелектуальної, особистісної, комунікативної, кооперативної (табл. 2)) [1, с. 113–118].

**Класифікація загальнопрофесійних умінь
із позиції домінувального виду рефлексії
(за М. М. Аверіною та О. В. Вороніним)**

Домінувальний вид рефлексії	Група загальнопрофесійних умінь
<i>Інтелектуальна</i> (осмислення дій, які виконує суб'єкт щодо змісту педагогічної задачі)	– прогностичні; – проєктивні
<i>Особистісна</i> (критичне осмислення себе як суб'єкта професійної діяльності)	– аналітичні
<i>Кооперативна</i> (переосмислення знань про структуру та організацію колективної взаємодії)	– організаторські
<i>Комунікативна</i> (переосмислення уявлень про внутрішній світ іншої людини)	– комунікативні

Висновки. Представлена класифікація видається нам правомірною, оскільки рефлексія впливає на всі групи професійних умінь, визначає напрям їх застосування відповідно до форм прояву, реалізується на практиці через рефлексивні вміння, які стають механізмом розвитку інших загальнопрофесійних умінь та набувають статусу інтегральних.

Таким чином, аналіз наукової літератури підтвердив різні підходи до тлумачення феномена “рефлексивні вміння педагога” й засвідчив диверсифікованість поглядів щодо означеного наукового явища.

Проведене дослідження не висвітлює всіх аспектів проблеми розвитку рефлексивних умінь учителів. Перспективи подальших пошуків полягають у дослідженні рефлексивних умінь учителів початкових класів.

Список використаної літератури

1. Аверина М. Н. Структура общепрофессиональных умений педагога : рефлексивный компонент / М. Н. Аверина, А. В. Воронин // Ярославский педагогический вестник. – 2013. – № 2. – Т. II. – С. 113–118.
2. Айсувакова Т. П. Психологические условия развития рефлексивных умений студента – будущего учителя : автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.07 / Т. П. Айсувакова. – Самара, 2008. – 23 с.
3. Вишневський О. І. Теоретичні основи сучасної української педагогіки : посіб. для студ. вищ. навч. закл. / О. І. Вишневський. – Дрогобич : Коло, 2003. – 528 с.
4. Герасимова О. І. Формування рефлексивних умінь студентів педагогічного університету в процесі навчання філологічних дисциплін : автореф. ... канд. пед. наук : 13.00.09 / О. І. Герасимова. – Київ, 2014. – 20 с.
5. Демидко М. Н. Формирование рефлексивных умений у обучающихся в средних специальных учебных заведениях : метод. реком. / М. Н. Демидко. – Минск : РИПО, 2001. – 31 с.
6. Зимняя И. А. Педагогическая психология : учеб. пособ. / И. А. Зимняя. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1997. – 480 с.
7. Лозенко А. П. Формування рефлексивних умінь у майбутніх учителів початкової школи в процесі дидактичної підготовки : автореф. ... канд. пед. наук : 13.00.09 / А. П. Лозенко. – Київ, 2010 – 25 с.
8. Новиков А. М. Методология образования / А. М. Новиков. – Москва : Эгвес, 2006. – 488 с.

9. Педагогика : учеб. пособ. для студ. пед. учеб. зав. / В. А. Слостенин, И. Ф. Исаев, А. И. Мищенко, Е. Н. Шиянов. – 3-е изд. – Москва : Школа-Пресс, 2000. – 512 с.
10. Подласый И. П. Педагогика для начальной школы : учеб. для студентов пед. уч-щ и колледжей, обучающихся по группе специальностей “Образование” / И. П. Подласый. – Москва : ВЛАДОС, 2008. – 463 с.
11. Приходько Ю. О. Психологічний словник-довідник : навч. посіб. / Ю. О. Приходько, В. І. Юрченко. – Київ : Каравела, 2012. – 328 с.
12. Реан А. А. Рефлексивно-перцептивный анализ деятельности педагога / А. А. Реан // Вопросы психологи. – 1990. – № 2. – С. 77–81.
13. Савченко О. Я. Дидактика початкової освіти : підруч. для вищ. навч. закл. / О. Я. Савченко. – 2-ге вид. – Київ : Грамота, 2013. – 504 с.

Стаття надійшла до редакції 15.09.2016.

Андрющенко Е. А. Сущность феномена “рефлексивные умения педагога”

В статье раскрыта актуальность проблемы развития рефлексивных умений учителей, охарактеризована сущность феномена “рефлексивные умения педагога”. На основе психолого-педагогической литературы проведен анализ некоторых научных взглядов, что продемонстрировало неоднозначность толкования сущности этого понятия. Акцентировано внимание на основных положениях структурирования феномена “рефлексивные умения педагога”.

Ключевые слова: *умения, педагогические умения, рефлексивные умения, педагогическая рефлексия, профессиональная компетентность учителя.*

Andryushchenko O. The Essence of the Phenomenon of “Teachers’ Reflective Skills”

The article concerns the problem of the development of teachers’ reflective skills, the contents and the essence of the phenomenon of “teachers’ reflective skills”. The author analyzed the studies and publications on the development of the reflective abilities of the individual in the context of: 1) the study on pedagogical reflection; 2) the development of specialists’ reflective skills; 3) the structure of teachers’ professional competence; 4) the development of future teachers’ reflective skills. The article highlights the scientific understanding of the concept of “a skill”; based on the analysis of scientific papers it was found out that a skill is seen as a complex phenomenon, that consists of theoretical knowledge and practical skills and is interpreted as: 1) the way of doing practical and theoretical activities; 2) the ability and willingness to perform any activity; 3) the component of the levels of information mastering, combining information and action; 4) the foundation of a personality’s excellence.

In the context of the study of the phenomenon of “teachers’ reflective skills” the essence of the concept of “pedagogical skills” was shown as: 1) professionally oriented teachers’ actions; 2) ways of working; 3) the component of teachers’ professional competence.

The analysis of psychological and educational literature helped to identify different approaches to the interpretation of the phenomenon of “teachers’ reflective skills” such as: 1) the ability to carry out the reflective analysis of their own professional activity; 2) a specific form of the theoretical work aimed at understanding their own professional activity; 3) the component in the structure of perceptual-reflective skills of the individual; 4) ways to perform reflective activity; 5) the personal formation that has a complicated structure. The author presents her own definition of the phenomenon of “teachers’ reflective skills.” The attention is focused on the starting positions of structuring the phenomenon of “teachers’ reflective skills.” The prospects for further research in the study of this concept were offered.

Key words: *skills, pedagogical skills, reflective skills, pedagogical reflection, teachers’ professional competence.*